Geschiedenis van de schaakklok

– door Dirk Goes –

Zo'n 150 jaar geleden hadden schakers geen last van tijdnood, om de eenvoudige reden dat er destijds bij schaakpartijen nog geen sprake was van tijdmeting. Een speler aan zet mocht net zo lang nadenken als hij wenselijk achtte. Wanneer de spelers te vermoeid raakten werd de partij afgebroken en indien mogelijk de volgende dag verder gespeeld. Sommige schakers maakten het echter wel erg bont, en de Ier Alexander McDonnell was er zo eentje. In 1834 speelde hij in Londen een match tegen Louis Charles Mahé De La Bourdonnais. Deze Fransman stond bekend om zijn snelle spel, waarbij hij niet zelden een zet à tempo beantwoordde terwijl McDonnell rustig de tijd nam en soms wel anderhalf uur over een zet nadacht. Maar ook de match die Howard Staunton en Pierre Saint Amant in 1843 speelden moet voor de toeschouwers een ware uitputtingsslag zijn geweest want de heren vervielen met enige regelmaat in diep gepeins, met als uitschieter de 21e matchpartij, die 66 zetten en 14½ uur in beslag nam. Sommige toeschouwers verlieten boos de speelzaal en eisten hun entreegeld terug!

Na afloop van deze match was het met name de Fransman Deschappeles die pleitte voor een gelimiteerde bedenktijd, en hij werd hierin gesteund door de invloedrijke Staunton. In zijn column in de krant 'The Illustrated London News' bekritiseerde hij met name Elijah Williams, die het concept van de *Sitzkrieg* introduceerde en ongegeneerd tweeëneenhalf uur voor een zet uittrok. In het toernooi van Londen 1851[1] speelde deze Williams tegen James Mucklow, ook al zo'n slak. Eén van hun partijen duurde 20 uur (!), waarop de dienstdoend secretaris, die de zetten bijhield, droogjes noteerde: "Both players nearly asleep". Hijzelf waarschijnlijk ook …. Later in hetzelfde toernooi speelden Staunton en Williams tegen elkaar in de strijd om de derde en vierde plaats. Staunton ergerde zich mateloos aan het lange nadenken van zijn tegenstander en beet hem tijdens één van de partijen toe: *"Elijah, you're not just supposed to sit there – you're supposed to sit there and think!"* Einduitslag 4½-3½ voor Williams, waarbij moet worden aangetekend dat Staunton de laatste partij opgaf toen Williams een remiseaanbod weigerde …. In het door hem geschreven toernooiboek 'The Chess Tournament', uitgegeven in maart 1852, maakte Staunton, berucht om zijn vileine karakter, met ingehouden woede gehakt van zijn tegenstander.

"It is clear that black could have made a drawn battle if he chose, but it having been long quite evident that his opponent would protract the sitting until he (black) could no longer support the fatigue (the present game lasted above twenty hours!), he preferred resigning the contest, although two games ahead, to undergoing the torture of another game".

Nog wat citaten. Na 16. …. Pxc2 in de derde partij:

"This move, although the result of some two hours deliberation, is founded on a miscalculation so transparent, that one would suppose it obvious after two minutes inspection."

En Stauntons commentaar na 33. Ta7 in de zevende partij:

"Black has now a winning game, but, through the excessive slowness of his opponent, this point was not reached before many hours had elapsed, and then what chance could a player in enfeebled health stand against one who would patiently devote an hour and a half, and even two hours, to a single move?"

Louis Paulsen

Een andere schaker die berucht was om zijn tijdmisbruik was Louis Paulsen, een notoire langdenker die in Paul Morphy zijn tegenpool kende. In 1857 speelden ze een match over 8 partijen in het kader van de strijd om de First US Chess Congress. Morphy speelde snel, zoals gewoonlijk, en maakte er een gewoonte van de krant te lezen terwijl Paulsen weer eens diep in de denktank zat. Tijdens een van hun partijen, toen Paulsen na twee uur naar het bord te hebben gestaard nog steeds niet had gezet, werd het Morphy toch werkelijk te gortig en hij vroeg: "Wordt het niet eens tijd om te zetten?", waarop Paulsen hem ontzet aankeek en stamelde: "Ben ik werkelijk aan zet?" [2] Geen wonder dat Morphy is gestopt met schaken ....

Paul Morphy

[1] Dit was een knock-out-toernooi, bestaande uit minimatches.

[2] De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat bovenstaand verhaal apocrief is, maar het is te mooi om niet gebeurd te zijn!

De match Morphy - Paulsen. Veel privacy hadden de spelers blijkbaar niet, en de toeschouwers gedroegen zich ook niet altijd even correct. Applaus bij een goede zet en gegrom bij een blunder was destijds eerder regel dan uitzondering. Onder dergelijke omstandigheden had Fischer nooit gespeeld ....

Het was duidelijk: zo ging het niet langer, en in de loop der jaren werd er driftig geëxperimenteerd met uiteenlopende vormen van tijdmeting. Tijdens een match Anderssen - Von Kolisch (Londen 1861) speelde men voor het eerst met zandlopers die horizontaal konden worden gelegd als een speler niet aan zet was, maar die bleken nogal onbetrouwbaar omdat temperatuur en vochtigheidsgraad in de speelzaal het proces teveel naar willekeur beïnvloedden. Bovendien kon een warrige schaker de verkeerde kant van zijn zandloper op zijn kop zetten waardoor hij er juist tijd bijkreeg, en dat was nou ook weer niet de bedoeling ….

Het voorstel van de Duitse meester Von der Lasa om twee aparte uurwerken te gebruiken was al een verbetering en tijdens de match Anderssen-Steinitz (Londen 1866) werd gespeeld met door de scheidsrechters bediende stopwatches. Het toernooireglement van Parijs 1867 stipuleerde dat er minimaal tien zetten per uur moesten worden gedaan en dat spelers een boete van 5 franc werd opgelegd, te betalen aan de wedstrijdleiding, voor ieder kwartier overschrijding. Werd er remise overeengekomen, dan werd de partij overgespeeld, net zo lang tot er een beslissing was gevallen.

Het toernooi van Baden Baden (1870) was het eerste grote internationale evenement waarbij de spelers aan tijdmeting werden onderworpen. De tijdlimiet was 20 zetten per uur en er werd gespeeld met de Yale Clock New Haven Chess Timer (zie foto rechts), destijds het nieuwste van het nieuwste. Partijen begonnen 's morgens vroeg om 09.00 uur, dat zie ik tegenwoordig niet meer zo snel gebeuren ….

De Yale Clock New Haven Chess Timer

Baden Baden 1870 was overigens om nog een andere reden bijzonder, want op 19 juli 1870, enkele dagen voor aanvang van het toernooi, brak de Frans-Duitse oorlog uit, waarbij het Franse leger het opnam tegen de verenigde Duitse staten Pruisen, Baden, Beieren en Württtemberg. Eén van de spelers, Johannes von Minckwitz, hoofdredacteur van de Deutsche Schachzeitung, stelde voor om het toernooi een jaar uit te stellen maar het organisatiecomité verklaarde het volste vertrouwen te hebben in een Duitse overwinning en er werd gewoon gespeeld. Voor één van de spelers, Adolf Stern, betekende het uitbreken van de oorlog dat hij zich uit het toernooi moest terugtrekken omdat hij in het dagelijks leven soldaat was in het Beierse leger, en tja, hij moest nu eenmaal naar zijn werk ….

De oorlog verliep voorspoedig voor de Duitse staten, die meer manschappen op de been konden brengen en bovendien de beschikking hadden over voor die tijd moderne Krupp-kanonnen. Eind augustus verloren de Fransen de slag bij Sedan, waarop Stern een ansichtkaart naar het thuisfront stuurde met de opgetogen tekst "Emperor Napoleon has been mated!"[3]. Na de val van Parijs in januari 1871 was het duidelijk dat de Duitse legers als winnaar uit de strijd zouden komen, maar het duurde nog tot 10 mei 1871 voor er dan echt een eind kwam aan de oorlog.

Het toernooi van Londen 1883 zag het debuut van de mechanische schaakklok in de speelzaal. Het apparaat was op basis van advies van Blackburne bedacht door Thomas Bright Wilson (1843-1915), die behalve uitvinder ook secretaris van de Manchester Chess Club was, en geproduceerd door de in het Engelse Bradford gevestigde firma Fattorini & Sons. Honderd procent nauwkeurig was het nog niet, want een vlag ontbrak. Die kwam pas in 1899 en was een idee van ene H.D.B. Meijer, destijds secretaris van de Nederlandse Schaakbond. De vlag is dus een Nederlandse uitvinding!

De Fattorini. Wat een feest moet het zijn geweest om met zulke prachtige klokken te mogen spelen!

Tijdens het toernooi van Londen 1883 werd er ook een eind gemaakt aan het probleem van de remises. Vóór die tijd was het nog gebruikelijk dat remises tot Sint Juttemis werden overgespeeld, en om daaraan een eind te maken werd besloten dat te beperken tot maximaal tweemaal overspelen (op woensdagen en zaterdagen). Was het dan nog remise, dan kreeg ieder een half punt.

In de loop der jaren veranderde het uiterlijk van de schaakklok, mede onder invloed van stromingen in de kunst, maar het concept bleef hetzelfde. We gaan even kijken naar wat fraaie voorbeelden, ruwweg in chronologische volgorde:

[3] Bedoeld werd natuurlijk keizer Lodewijk Napoleon en niet de meer bekende Napoleon Bonaparte.

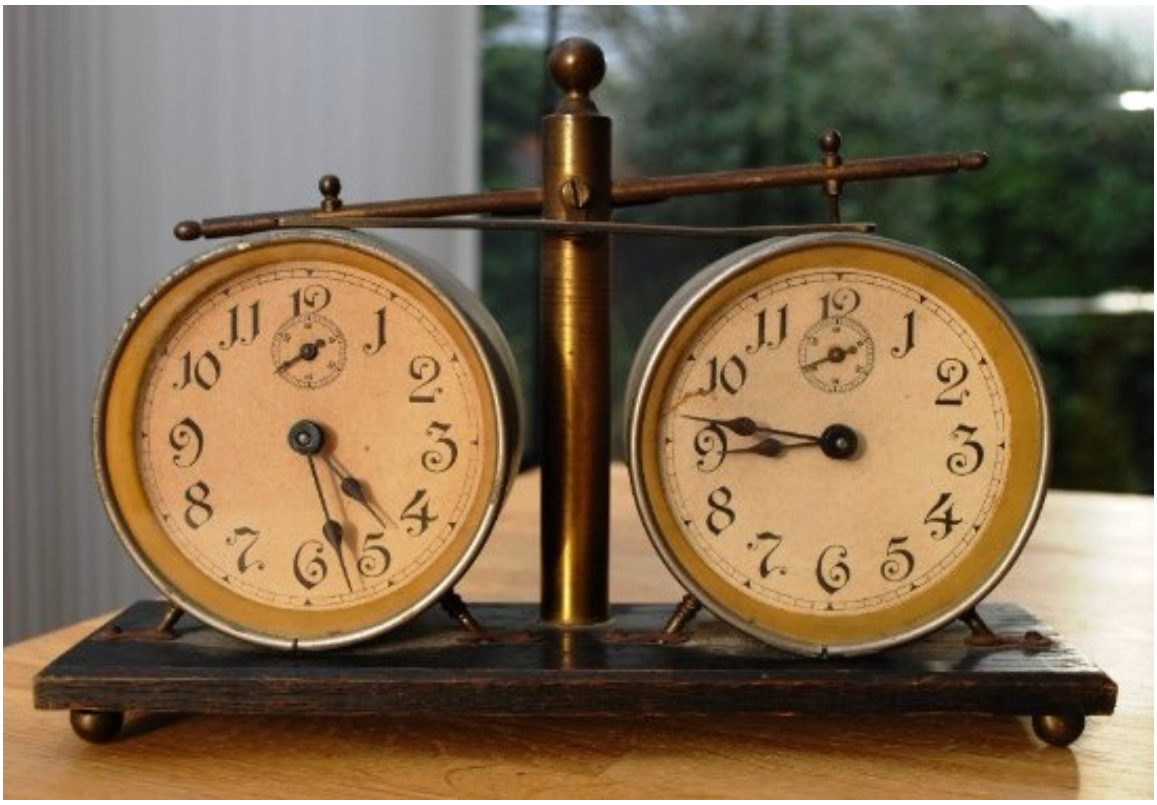

Britse klok, waarschijnlijk eind 19e eeuw.

Deze klok werd gebruikt tijdens de WK-match Capablanca-Aljechin, Buenos Aires 1927.

Duitse klok, jaren ’30.

De befaamde Koopman-klok, gemaakt door de firma H. Koopman te Dordrecht.

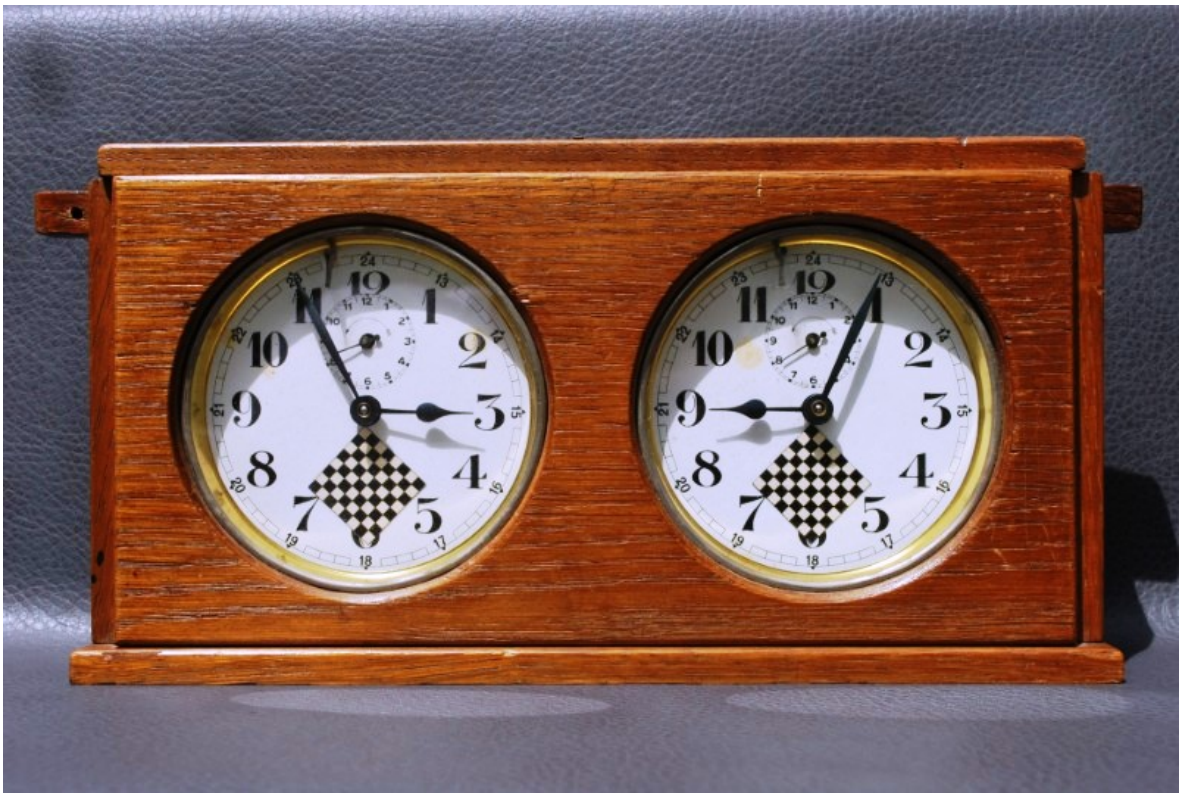

Circa 1920, mogelijk Nederlands. Let op de vormgeving van de cijfers, typisch Art Deco.

Duitse klok, eiken. Circa 1930.

Koopman-klok uit 1936. Deze werd gebruikt door de Schaakvereniging Alschanaka uit Amstelveen, één van de voorlopers van het huidige Zukertort.

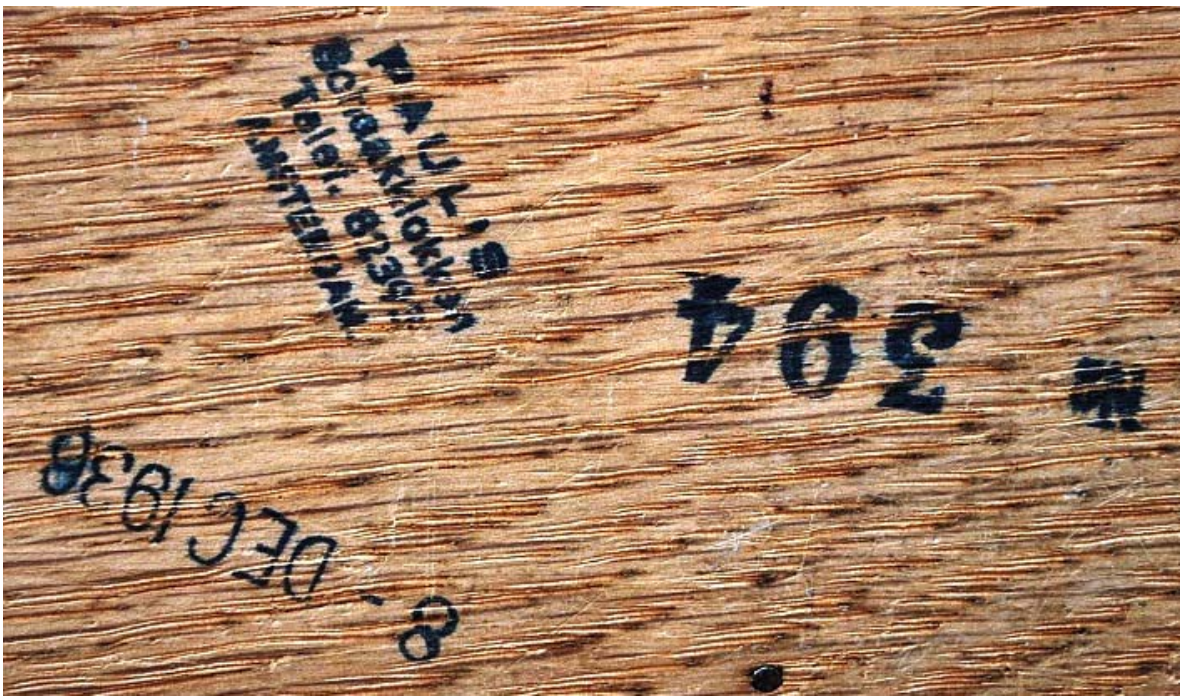

Fragment van de achterkant van een Koopman-klok, verkocht door de firma Paulis Schaakklokken uit Amsterdam. De meeste, vroege Koopman-klokken werden genummerd, vanaf de jaren '50 nog slechts sporadisch. De productieaantallen liepen al snel flink op en waarschijnlijk is er bij de nummering op een zeker moment de klad ingekomen.

Ook dit is een Koopman-klok, speciaal voor gongschaak. Dit uurwerk komt uit de inboedel van de Ermelose Schaakvereniging Excelsior (in 1946 omgedoopt in Veluws Schaak Genootschap).

Het binnenwerk van bovengenoemde klok. Links de gong, rechts de transformator.

Engelse klok, eind jaren ’40.

Tsjechische klok, circa 1950, gemaakt van bakeliet.

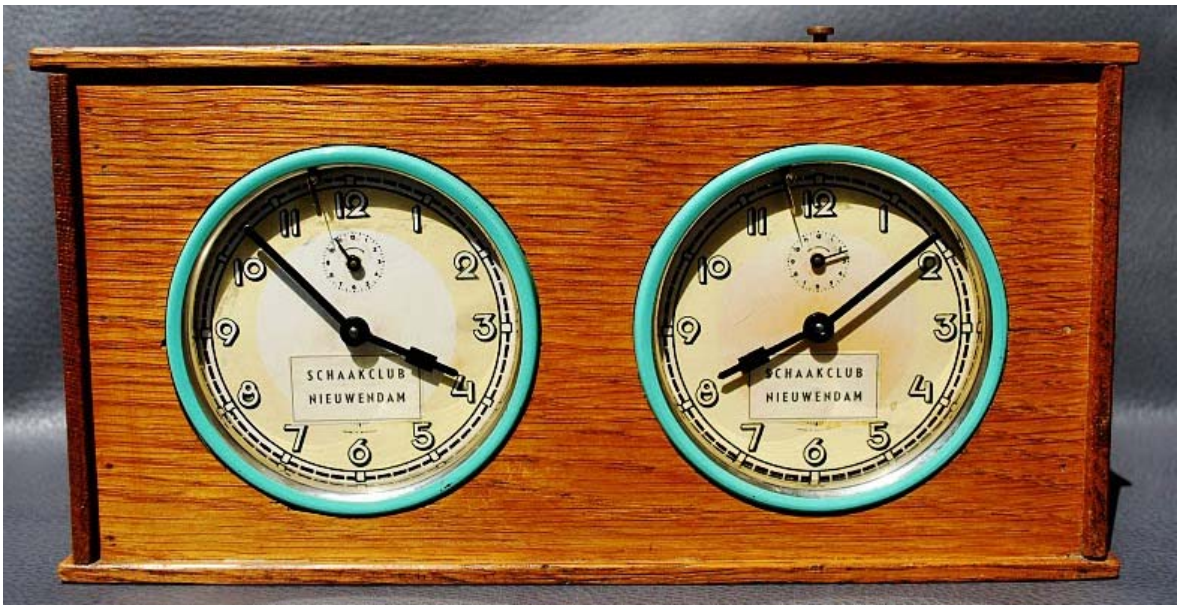

Nederlandse klok, jaren ’50, maker onbekend. Deze was in gebruik bij de schaakvereniging Nieuwendam uit Amsterdam Noord.

Max Andres-klok, circa 1960.

Chromen schaakklok in Art Deco-stijl, gemaakt door de Engelse firma Sutton Coldfield.

Duitse Jaeger-klok, jaren ’60.

De eerstvolgende echt revolutionaire verandering was de introductie van de nu niet meer weg te denken elektronische schaakklok. In 1973 ontwierp Bruce Cheney, een student aan de Cornell University in New York, het eerste prototype van de digitale schaakklok, die in het stopcontact moest worden geplugt. Cheney maakte gebruik van stroomvretende LED-lampjes die alleen de tijd van de speler die aan zet was op het display projecteerden. In die tijd waren de meer geavanceerde LSI-chips nog te duur. De Amerikaan Joe Meshi verbeterde het concept en vroeg er patent op aan, wat in 1975 werd toegewezen.

Ben Bulsink, een student aan de Technische Hogeschool Enschede, liet in 1985 een digitale schaakklok het levenslicht zien die liep op batterijen, wat natuurlijk veel handiger is dan een stopcontact. Omdat alles nog handmatig werd gefabriceerd was het echter veel te duur voor de gemiddelde schaker. Uiteindelijk werden er zo'n 60 gebouwd. In 1992 verzorgde Bulsink samen met Albert Vasse en Paul Arentz de tijdwaarneming van het door schaakmecenas Joop van Oosterom georganiseerde Melody Amber Toernooi te Monaco. Het werd zo'n succes dat de drie besloten tot de oprichting van de firma DGT Projects, waarbij de letters DGT stonden voor Digital Game Technology. De Nederlandse schaakwereld reageerde enthousiast, en dat wekte de interesse van de FIDE. Dit leidde ertoe dat DGT Projects een contract kreeg aangeboden voor de productie van de officiële FIDE digitale schaakklok.

De eerste DGT, uit 1985.

DGT Projects werd een doorslaand succes. Aanvankelijk werd er gewerkt vanuit een huiskamer, maar dat werd al snel te klein. Uiteindelijk werd in 2007 een pand aan de Hengelosestraat te Enschede betrokken.

Langzaam maar zeker werd de digitale schaakklok in gebruik genomen, maar begin jaren '90 stuitte dat nog op problemen in de KNSB-competitie. Het reglement schreef immers voor dat de klok over wijzers diende te beschikken, en de KNSB orakelde rechtlijnig dat het 'dus' niet mocht worden gebruikt. Het zou een misverstand zijn te denken dat regels er zijn om dingen gemakkelijker te maken …. Maar vooruitgang laat zich niet tegenhouden, het reglement werd aangepast en zo was dat probleem ook weer opgelost.

Anno 2012 kunnen we terugzien op een periode van zo'n 150 jaar, waarin de schaakklok zich ontwikkelde van uiterst basaal naar hypermodern. Velen van ons zullen het kreng in tijdnood vervloeken, maar laten we blij zijn dat het ongelimiteerd nadenken over een zet voltooid verleden tijd is.

De DGT 2000. Van dit type werden er 200.000 exemplaren verkocht.

De DGT 2010, opvolger van de DGT 2000.

N.B.:

Verreweg de meeste foto's bij dit artikel zijn afkomstig van verzamelaar Marco Dorland, die ook voor de nodige feedback zorgde. Kijk ook eens op zijn website (http://dorland-chess.com/) voor nog meer fraais.